

Moderne Nederlandse gerechtsgebouwen

Ros Floor

Moderne Nederlandse gerechtsgebouwen

Symbolen van de rechtsstaat?

Deze publicatie is mede tot stand gekomen dankzij een bijdrage van de M.A.O.C. Gravin van Bylandt Stichting, het Dr. Hendrik Mullerfonds en de Stichting De Gijselaar-Hintzenfonds.

Afbeeldingen omslag: Voorzijde (links-rechts, boven-onder): afbeeldingsnummers 131, 53, 111, 69; achterzijde (boven-onder): afbeeldingsnummers 132, 47

Ontwerp en opmaak binnenwerk en omslag: Marijke Maarleveld, ViaMare, Almen

ISBN 978 94 6372 369 5
e-ISBN 978 90 4855 746 2
DOI 10.5117/9789463723695
NUR 648 | 694

© Ros Floor / Amsterdam University Press B.V., Amsterdam 2022

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j^o het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

De uitgeverij heeft ernaar gestreefd alle copyrights van in deze uitgave opgenomen illustraties te achterhalen. Aan hen die desondanks menen alsnog rechten te kunnen doen gelden, wordt verzocht contact op te nemen met Amsterdam University Press.

Inhoud

Woord vooraf	9
1 Moderne Nederlandse gerechtsgebouwen	11
Onderzoeksthematiek en vraagstelling	11
Conceptueel kader en onderzoeksopzet	14
Het belang van het onderzoek	16
Leeswijzer	18
2 Over rechtspraak en de functies van een gerechtsgebouw	19
Rechtspraak in Nederland: feiten, ambities en een korte ontstaansgeschiedenis	20
Feiten en ambities	20
Historische hoofdlijnen: van 1813 tot in de vroege twintigste eeuw	22
Historische hoofdlijnen: de naoorlogse periode 1945-1982	26
Recente geschiedenis van de rechtspraak: 1983-2002	28
De Raad voor de rechtspraak gaat van start: 2002	30
Transparantie, gezag en het 'rechtsbedrijf'	32
Hedendaagse functionele eisen aan een gerechtsgebouw	38
Over de functies van een gerechtsgebouw	38
De handleiding 'Functionele eisen gerechtsgebouwen'	41
De functionele eisen toegespitst op één nieuwbouwproject	47
Functionele eisen in de jaren 1870-1914	48
Ter afsluiting	52
3 Organisatie van het bouwen voor de rechtspraak	53
Activiteiten om een nieuw gerechtsgebouw tot stand te brengen	54
Initiatief	54
Ontwerp	55
Aanbesteding	55
Uitvoering	55
Beheer, onderhoud en exploitatie	56
Ontwikkelingen in het huisvesten en bouwen voor de Rijksoverheid	56
Taak, werkwijze en bevoegdheden van de Rijksgebouwendienst vanaf 1989	56
Architectonische kwaliteit en stedenbouwkundige inpassing	65
Architectenkeuze	66
Toepassing beeldende kunst bij Rijksgebouwen: de percentageregeling	70
Organisatorische aspecten van het programma JR 120	71

Vergelijking met de jaren 1870-1914 77

Fasen in de totstandkoming van een gerechtsgebouw 77

Organisatie van het bouwen voor de rechtspraak in 1870-1914 78

Ter afsluiting 80

4 Moderne gerechtsgebouwen: de voorgeschiedenis (1945-1990) 83

Bouwen voor de rechtspraak tussen WO II en 1990 84

Bouwprojecten 1945-1990:

Paleis van justitie 's-Hertogenbosch (1950) 86

Paleis van justitie Arnhem (1966) 90

Paleis van justitie Den Haag (1976) 93

Gerechtsgebouw Zwolle (1977) 94

Gerechtsgebouw Parnas Amsterdam (1975; 1990) 98

Gerechtsgebouw Breda Sluissingel (1986) 105

Terugblik 110

5 Moderne gerechtsgebouwen: het bouwprogramma van 1990-2016 111

JR 120: een antwoord op huisvestingsproblemen van de rechtspraak 111

Bouwprojecten van JR 120:

Gerechtsgebouw Leeuwarden (1994) 117

Gerechtsgebouw Dordrecht (1994) 123

Gerechtsgebouw Maastricht (1994) 126

Gerechtsgebouw Roermond (1994) 131

Gerechtsgebouw Almelo (1995) 138

Gerechtsgebouw Middelburg (1995) 143

Gerechtsgebouw Assen (1995) 152

Gerechtsgebouw Alkmaar (1996) 158

Gerechtsgebouw Breda Sluissingel (1996) 164

Gerechtsgebouw Wilhelminahof Rotterdam (1996) 166

Gerechtsgebouw Parnas Amsterdam (1996) 174

Gerechtsgebouw Tiel (1996) 176

Gerechtsgebouw Zutphen (1997) 181

Gerechtsgebouw Groningen (1998) 188

Paleis van justitie 's-Hertogenbosch (1998) 197

Paleis van justitie Arnhem (1998) 207

Paleis van justitie Den Haag (1998) 211

Gerechtsgebouw Utrecht (2000) 215

Gerechtsgebouw Lelystad (2001) 223

Gerechtsgebouw De Appelaar Haarlem (2005) 229

Gerechtsgebouw Zwolle (2013, 2016) 239

Terugblik 246

Functionaliteit 246

Karakteristiek van de gebouwen 248

Expressie van JR 120 251

Vergelijking met de jaren 1870-1914 252[

6 Moderne gerechtsgebouwen vanaf 2013 253

Bouwprojecten van na het bouwprogramma 1990-2016:

Paleis van justitie Amsterdam IJdok (2013) 254

Intermezzo: nieuwe vormen van publiek-private samenwerking 262

DBFMO: ontwerp, bouw, financiering, onderhoud en beheer in één hand 263

Verschillen tussen DBFMO en de lease-financiering van JR 120 264

De meest recente bouwprojecten:

Hoge Raad der Nederlanden (2016) 267

Gerechtsgebouw Breda Stationskwartier (2018) 277

Terugblik 287

7 Slotbeschouwing 289

Redenen voor nieuwbouw en verbouwingen voor de rechtspraak 290

Hoe moderne gerechtsgebouwen vorm geven aan organisatie en taken van de rechtspraak 291

Verschillen tussen moderne en traditionele Nederlandse gerechtsgebouwen 292

Actuele discussies 292

Noten 297

Begripsomschrijvingen 312

Geraadpleegde literatuur 317

Overige documentatie 324

Illustratieverantwoording 326

Contactpersonen 330

Personenregister 331

Plaatsnamenregister 334

Woord vooraf

Het voor u liggende boek gaat over de moderne Nederlandse gerechtsgebouwen die in de afgelopen decennia zijn gebouwd en over de vraag waarom ze eruit zien zoals ze eruit zien. Een vergelijking met klassieke gerechtsgebouwen van een eeuw geleden brengt overeenkomsten en verschillen in beeld. Ik heb me bij dat alles vooral gericht op het specifieke van een *gerechtsgebouw*.

Het thema van dit boek interesseert mij al langere tijd. Mijn belangstelling voor sociologie en cultuurwetenschappen (waaronder architectuurgeschiedenis) plus mijn werkervaring bij de stafdienst van een rechtbank en later het departement van Justitie komen hier samen. Bij de presentatie van mijn proefschrift in 2012 over de justitiële bouwcampagne rond 1900 heb ik al enkele hints gegeven in de richting van een vergelijking tussen de beide bouwcampagnes rond 1900 en 2000. Promotor prof. Auke van der Woud zei in zijn laudatio: 'Ik zou zeggen: laat dat dan maar eens zien' en dat kun je opvatten als een uitnodiging.

Bij het schrijven van de tekst heb ik ervaren hoe veelomvattend mijn thema is: recht en rechtspraak, politiek, de architectuur- en bouwwereld, toen en nu. Bij mijn bezoeken aan de besproken gerechtsgebouwen bezocht ik meestal ook één of enkele openbare rechtszittingen en dat geeft op een andere manier een kijkje in de moderne maatschappij. 'Gerechtsgebouwen als spiegel van de samenleving' klinkt dan niet overdreven. Het schrijven van dit boek hielp mij om een enigszins coherent beeld van dit hele brede onderwerp te construeren.

Graag bedank ik in het bijzonder Ton Hol, hoogleraar encyclopedie van het recht en rechtstheorie aan de Universiteit Utrecht, die ook in mijn project bleef geloven toen de financiering niet liep als gehoopt. Hij heeft ook mijn conceptteksten becommentarieerd. Mede dankzij de medewerking van de Raad voor de rechtspraak en het Atelier Rijksbouwmeester heb ik mijn onderzoek in alle onafhankelijkheid kunnen uitvoeren. Ik dank ook mijn contactpersonen van de Raad voor de rechtspraak en het Atelier Rijksbouwmeester, die mij op verschillende manieren van de benodigde informatie hebben voorzien en die mijn conceptteksten becommentarieerden. Bij de Raad was dat Herman Dullemond. Bij het Atelier was dat aanvankelijk Johan de Haan en vanaf april 2017 Corjan van der Peet. Daarnaast bedank ik Mieke van Wijck die alle conceptteksten snel las en becommentarieerde, met aandacht voor de ambachtelijke aspecten van het schrijven en de begrijpelijkheid voor de geïnteresseerde, niet rechtstreeks betrokken lezer. Mijn dank gaat ook uit naar de fondsen die deze publicatie mogelijk maakten.

Last but not least bedank ik mijn echtgenote Fieke, die steeds meeleeft met de uitvoering van het onderzoek en het schrijven van het boek.

Houten, 1 maart 2022.

1

Moderne Nederlandse gerechtsgebouwen

Onderzoeksthematiek en vraagstelling

Sinds 1990 is het architectonisch gezicht van de Nederlandse rechtspraak ingrijpend veranderd. Door een grote bouwcampagne werd een lange reeks gerechtsgebouwen nieuw gebouwd, uitgebreid en/of gerenoveerd. Werd in 1990 het architectonisch gezicht van de rechtspraak voor een aanzienlijk deel bepaald door gebouwen uit de negentiende of de vroege twintigste eeuw, anno 2020 zijn de moderne gerechtsgebouwen gezichtsbepalend.

Dit boek behandelt de architectuur van deze moderne gerechtsgebouwen in relatie tot ontwikkelingen in de rechtspraak, het vakgebied van de architectuur en de organisatie van het bouwen voor de Rijksoverheid, in het bijzonder de rechtspraak. Rode draad is de vraag: waarom zien de moderne gerechtsgebouwen eruit zoals ze eruit zien? Hierbij staan de functionele eisen aan de gebouwen voorop. Die functionele eisen hebben te maken met de professionele huisvesting van de rechters en de gerechtelijke ondersteuning, maar ook met de encensering van de rechtspraak en de representatie van de rechtspraak in de maatschappij. De functionaliteit specifiek voor de rechtspraak en de bijbehorende kantoorfunctionaliteit leidden vaak tot afzonderlijke bouwdelen voor elk organisatieonderdeel. Soms werden deze functionaliteiten echter op een meer geïntegreerde wijze gerealiseerd binnen één gebouw of complex.

Omdat de moderne gerechtsgebouwen sterk verschillen van oudere gerechtsgebouwen ruim ik ook plaats in voor een vergelijking tussen de nieuwe en de oude gerechtsgebouwen. Veel van die oude gerechtsgebouwen kwamen voort uit een eerdere bouwcampagne voor de rechtspraak, in de jaren rond 1900. Door de vergelijking met de oudere gebouwen komen de specifieke kenmerken van de moderne gebouwen extra scherp in beeld.

Onderzoeksthematiek

In alle vestigingsplaatsen van rechtbanken, gerechtshoven en ook van de Hoge Raad is sinds 1990 nieuwbouw gerealiseerd, of er hebben uitbreidingen en/of renovaties plaatsgevonden. Dat resulteerde in een serie nieuwe en vernieuwde gerechtsgebouwen, stuk voor stuk grote, moderne gebouwencomplexen. Meestal vonden de bouwprojecten

plaats in het kader van het bouwprogramma JR 120, dat vrijwel geheel in de jaren 1990-2005 werd opgezet en uitgevoerd. In dat programma hebben enerzijds Justitie (het departement en vanaf 2002 ook de Raad voor de rechtspraak) en anderzijds de Rijksgebouwendienst (later het Rijksvastgoedbedrijf) vanaf begin jaren negentig samenwerkt voor verbetering van de huisvesting van de rechtspraak en de penitentiaire inrichtingen. De doelstelling was onder meer dat alle arrondissementen een nieuw of vernieuwd gerechtsgebouw ter beschikking zouden krijgen dat aan de moderne eisen voldoet. JR staat voor de samenwerking van Justitie en de Rgd, en 120 staat voor de 120 miljoen gulden die daarvoor vanaf 1994 structureel op de begroting van de Rgd beschikbaar kwam. Ook na 2005 werd nog gebouwd en voor de jaren na 2015 werden enkele grote bouwprojecten gepland, zoals in Breda en Amsterdam en in Den Haag voor de Hoge Raad.

Een eerste oriëntatie op de thematiek van dit onderzoek resulteerde in het hierna geschetste beeld van de moderne Nederlandse gerechtsgebouwen. De gekozen onderzoeksoptzet, die verderop in dit hoofdstuk aan bod komt, sluit daarop aan. De belangrijkste elementen van de nu volgende karakteristiek worden later in dit boek uitgewerkt.

De architectuur en de toegepaste vormtaal van de nieuwe gerechtsgebouwen is opvallend pluriform. Soms zijn oudere gebouwen mede beeldbepalend voor de complexen als geheel, maar veel vaker is het architectonisch aanzien uitgesproken hedendaags. De moderne Nederlandse gerechtsgebouwen weerspiegelen specifieke ontwikkelingen in de moderne architectuur en bouwkundige vernieuwingen. De locaties bevinden zich in uiteenlopende stedenbouwkundige contexten, maar vrijwel altijd is het een plek in of nabij het stadscentrum. In een aantal gevallen, zoals in 's-Hertogenbosch, Rotterdam, Utrecht en Breda Stationskwartier vormen de gerechtsgebouwen een markant onderdeel in een vernieuwd stadsdeel nabij het centrum. Wisselende trends in architectuur en vormgeving zijn af te lezen aan de moderne gerechtsgebouwen.

Ook bredere maatschappelijke ontwikkelingen beïnvloedden de vormgeving en indeling van de moderne gerechtsgebouwen. Het domein van recht en rechtspraak is de afgelopen decennia sterk uitgebreid, en mede daardoor ontstonden uiteindelijk grootschaliger gebouwencomplexen voor de rechtspraak. Onder andere door een aantal geweldsincidenten werden de veiligheidseisen verder opgeschroefd. De technologische revolutie, vooral op het gebied van informatie- en communicatietechnologie, had zijn weerslag op de organisatie en de gebouwen voor de rechtspraak. Ook bouwtechnische ontwikkelingen, leidend tot nieuwe bouwmaterialen en productiewijzen, deden hun invloed gelden.

Voor de representatieve functie van gerechtsgebouwen is van belang dat men tegenwoordig anders aankijkt tegen de autoriteit van de staat en de rechter dan vijftig of honderd jaar geleden en een toenemende vraag om transparantie en toegankelijkheid leidde bij de gerechtsgebouwen tot een beweging van ivoren torens naar open gebouwen met verschillende gebruikers. Nieuwe kantoorconcepten leidden tot andere functionele eisen aan de gerechtsgebouwen, kamers langs een gang werden geleidelijk vervangen door kantoorruimten en flexwerken. Tegelijk noopte een beperkt budget van de overheid tot zuinigheid en efficiëntie. De Rijksgebouwendienst, medio 2014 opgegaan in het Rijksvastgoedbedrijf, is in de late twintigste eeuw geëvolueerd van een bouwdienst naar een huisvestingsdienst. Deze ontwikkeling vond plaats tegen de achtergrond van een zeer groot aantal uit te voeren bouwprojecten in combinatie met financiële krapte.

Eén aspect van de vormgeving van moderne gerechtsgebouwen heeft de afgelopen jaren enige controverses opgeroepen, zowel binnen de rechtspraak als in een bredere kring van geïnteresseerden in deze soort gebouwen. Dan is de vraag in hoeverre het

specifieke karakter van de rechtspraak voldoende duidelijk wordt uitgestraald door architectuur, inrichting en aankleding van de gebouwen. Anders gezegd: drukken de gerechtsgebouwen op passende manier de betekenis van de rechtspraak uit en zijn het in die zin betekenisvolle gebouwen? Deze vraag roept weer andere vragen op. Wat zijn de consequenties van maatschappelijke ontwikkelingen als democratisering, horizontalisering en informalisering van maatschappelijke verhoudingen voor het beeld van de rechtspraak dat men via de gebouwen wil uitdragen? Laten de identiteitsgerelateerde kenmerken van de gebouwen dat specifieke karakter op een adequate manier zien aan de betrokkenen bij de rechtspraak en aan de maatschappij als geheel? Zo niet, hoe komt dat dan? Over deze vragen lopen de meningen uiteen. In dat kader worden nogal eens de verschillen naar voren gebracht tussen de oude, imponerende gerechtsgebouwen met hun verwijzingen naar hoge idealen als de gerechtigheid en de moderne, transparante en zakelijke gerechtsgebouwen anno nu.

In de discussie over de uitstraling van gerechtsgebouwen spelen ook andere vragen een rol. In hoeverre is het mogelijk om wezenlijke kenmerken van de rechtspraak via architectuur, inrichting en aankleding uit te drukken? Hoe organiseer je dat en is daar extra geld voor nodig? Hoe verhoudt zich dat tot de bezuinigingen op de overheidsuitgaven? Wat is de rol van nieuwe financiële constructies rond de bouw en de exploitatie van Rijksgebouwen en wat betekent de eis van marktconformiteit van de gebouwen voor de uitstraling van deze objecten?

De genoemde karakteristieke elementen en vragen komen in dit boek uitvoeriger aan de orde, aan de hand van de daarop toegespitste onderzoeksvraagstelling.

Onderzoeksvraagstelling

De vraagstelling voor dit onderzoek is drieledig:

1. Wat waren de redenen voor de bouw van de onderzochte gerechtsgebouwen vanaf circa 1990?
2. Op welke manier geven de gebouwen vorm aan de professionele organisatie en taken van de rechtspraak en hoe maken ze die functies via architectuur, inrichting en aankleding duidelijk?
3. Wat zijn de verschillen en overeenkomsten tussen de moderne en de oudere Nederlandse gerechtsgebouwen en hoe hangen die overeenkomsten en verschillen samen met de ontwikkelingen in de rechtspraak en de organisatie van het bouwen voor de Rijksoverheid in het algemeen en voor de rechtspraak in het bijzonder?

Een antwoord op deze vragen moet zichtbaar maken hoe de maatschappelijke context leidde tot de totstandkoming van deze gebouwen en op welke wijze deze context bepalend was voor hoe de gebouwen eruit kwamen te zien. Belangrijke elementen van die maatschappelijke context zijn, zoals gezegd, ontwikkelingen in de rechtspraak, de organisatie van het bouwen voor de Rijksoverheid en veranderingen in de moderne architectuur. De gerechtsgebouwen worden in deze benadering opgevat als expressie van ideeën over rechtspraak en architectuur.

De volgende paragraaf behandelt het conceptuele kader en de onderzoeksopzet, waarmee de vraagstelling zal worden beantwoord. Beide sluiten aan bij mijn eerdere promotieonderzoek naar de Nederlandse Justitiegebouwen uit de jaren 1870-1914.¹ Het gaat dus om een beproefde aanpak en dat vergemakkelijkt de vergelijking van de moderne en de oudere Nederlandse gerechtsgebouwen.

Conceptueel kader en onderzoeksopzet

Conceptueel kader

De analyse van de gerechtsgebouwen vindt plaats vanuit een functionele en een procesmatige invalshoek. Bij de eerste invalshoek staan de functies die een gerechtsgebouw vervult centraal en daarmee de functionele eisen waaraan het gebouw moet voldoen. Bij de tweede invalshoek gaat het om het proces van totstandkoming van een gerechtsgebouw.

Belangrijke onderdelen in het te gebruiken conceptuele kader zijn (a) de functionaliteit van de gebouwen, (b) de organisatie van het bouwen voor de rechtspraak en (c) de fase-ring in de totstandkoming van een gerechtsgebouw.

Een belangrijk middel bij het maken en analyseren van een architectonisch ontwerp is de befaamde driedeling van Vitruvius: stevigheid (*firmitas*), gebruik (*utilitas*) en schoonheid (*venustas*). Bij onze analyse van de gerechtsgebouwen worden drie analoge begrippen gehanteerd: de bouwtechnische constructie, de functionaliteit en de esthetiek van de gebouwen, maar de nadruk ligt op hun functionaliteit. In de tegenwoordige wereld van het bouwen voor de Nederlandse Rijksoverheid, waaronder de Rijksbouwmeester, worden drie verwante begrippen gebruikt om de kwaliteit van architectuur te benaderen: de toekomstwaarde (bijvoorbeeld technische, functionele en cultuurhistorische duurzaamheid), de gebruikswaarde (functionaliteit) en de culturele waarde (onder andere vormgeving).² Voor de analyses in dit boek sluiten deze driedelingen voldoende op elkaar aan.

In dit boek omvat de functionaliteit van een gerechtsgebouw de drie genoemde hoofdonderdelen (enscenering, representatie en professionele huisvesting van de rechtspraak). Omdat de functionaliteit centraal staat, krijgt de bouwtechnische constructie relatief minder aandacht. De esthetiek, vormgeving en aankleding van gebouwen komen vooral vanuit functionele hoek ter sprake. Deze elementen staan in gerechtsgebouwen ook in relatie tot de functies van het gebouw. De functies van een gerechtsgebouw vormen de basis voor de functionele eisen aan een gerechtsgebouw, uitmondend in een programma van eisen.

De analyse van de organisatie van het bouwen voor de rechtspraak betreft het proces van totstandkoming van een gerechtsgebouw, via de vervaardiging en uitvoering van een architectonisch ontwerp. Uitgangspunt is dat de opdrachtgever een bouwproject kan initiëren als antwoord op een probleem waarmee hij wordt geconfronteerd. De voorbereiding en uitvoering van bouwprojecten vindt plaats binnen een bepaalde context met een aantal telkens terugkerende participanten.

Hierop aansluitend staan in de analyse de volgende elementen van de organisatie van het bouwen voor de rechtspraak centraal:

- het samenspel tussen opdrachtgever, opdrachtnemer en aannemer;
- de rol van de gebruikers van het gerechtsgebouw;
- de rol van de Rijksgebouwendienst, sinds 1 juli 2014 het Rijksvastgoedbedrijf, en de Rijksbouwmeester;
- de rol en inbreng van de architect;
- de rol en inbreng van de aannemer(s);
- de rol en inbreng van het consortium in de recente situatie.

Binnen de genoemde context zijn de volgende fasen te onderscheiden in de totstandkoming van een gerechtsgebouw:

- initiatief: aanleiding en reden voor nieuwbouw,
- ontwerp: de ontwerpopdracht aan de architect op basis van een programma van eisen resulterend in een gedetailleerd ontwerp (een bestek met aanbestedingsvoorwaarden of een vergelijkbaar document),
- aanbesteding: leidend tot gunning van de bouw aan één of meer aannemers,
- uitvoering: het bouwen van het object, eindigend met de overdracht aan de gebruiker,
- beheer, onderhoud en exploitatie.

Deze fasering in de totstandkoming van een gerechtsgebouw is analytisch relevant voor zowel de traditionele als de hedendaagse manier van aanbesteden en contracteren, maar in organisatorisch opzicht verschillen de oude en de nieuwe situatie sterk. Vroeger waren deze fasen ook organisatorisch duidelijk te onderscheiden. Tegenwoordig is dat veel minder het geval, omdat nu het ontwerpen, bouwen en faciliteren in één keer samen worden aanbesteed, zoals later in dit boek zal blijken.

Onderzoeksopzet

De toegepaste onderzoeksmethode bestaat uit het maken van een beschrijving en analyse van de gerechtsgebouwen op drie manieren:

- het totale bouwprogramma voor de rechtspraak vanaf 1990,
- de eigenschappen van een aantal typerende gebouwen,
- een vergelijking met de oudere gerechtsgebouwen op beide niveaus.

Het onderzoek strekt zich uit tot de gerechtsgebouwen die tot op heden zijn gerealiseerd. Ook actuele ontwikkelingen met mogelijk toekomstige effecten voor de huisvesting van de gerechten zullen kort worden aangestipt. Buiten de scope van dit onderzoek valt echter het verkennen van toekomstscenario's, zoals onder meer in 2013 is gebeurd tijdens een conferentie van het Institute for the Internationalisation of Law in Den Haag (HiIL), over de rechtbank van de 21ste eeuw.³

De gerechtsgebouwen worden beschreven en geïnterpreteerd aan de hand van wet- en regelgeving, beschikbaar documentatiemateriaal en secundaire literatuur. Daarnaast speelt eigen observatie van de gebouwen een rol, vanuit het specifieke perspectief van dit boek en er zijn gesprekken gevoerd met betrokkenen uit de rechtspraak en het huisvesten van en bouwen voor de rechtspraak.

De gekozen benadering maakt het mogelijk om een brede analyse uit te voeren van de moderne gerechtsgebouwen:

- analyse van de vraag waarom de gebouwen eruit zien zoals ze eruit zien, omdat de nieuwe gebouwen beter gedocumenteerd zijn dan voorheen (bijvoorbeeld met programma's van eisen) en er vanuit verschillende invalshoeken commentaren op zijn geleverd;
- het in beeld brengen van de inbreng van de gebruikers (rechtspraak), de opdrachtgever (Justitie, de rechtspraak), de Rijksgebouwendienst c.q. het Rijksvastgoedbedrijf en de architect;
- vergelijking van de moderne en de oudere gerechtsgebouwen voor wat betreft functionaliteit en wijze van totstandkoming.

Het belang van het onderzoek

Het belang van dit onderzoek heeft een wetenschappelijke en een praktische kant.

Wetenschappelijk belang

Het wetenschappelijke belang van dit onderzoek is dat het een verdieping en een aanvulling biedt van de inzichten in de bestaande architectuurhistorische literatuur. Dat gebeurt door een systematische beschrijving en analyse van deze categorie van gebouwen in Nederland. Vanuit architectuurhistorische invalshoek is daarover nog niet veel gepubliceerd. Gerechtsgebouwen worden nogal eens behandeld in overzichtswerken, monumenteninventarisaties en dergelijke, maar in Nederland zijn ze slechts incidenteel hoofdonderwerp in architectuurhistorische publicaties.⁴ Vermeldenswaard zijn ook de Nederlandse bouwhistorische documentaties en waardebeoordelingen van gerechtsgebouwen en daarnaast enkele buitenlandse publicaties over architectuur voor de rechtspraak; op beide categorieën wil dit boek een aanvulling en verdieping vormen.

Het perspectief van dit boek sluit aan bij enkele actuele thema's in de architectuurgeschiedenis: de maatschappelijke invloeden die bepalend zijn voor constructie, indeling en vormgeving van gebouwen en de rollen van de opdrachtgever en de architect in het proces van opdrachtverlening, ontwerp en bouw.

De inhoudelijke en methodische afstemming van dit onderzoek op mijn proefschrift over de Nederlandse Justitiegebouwen uit de jaren 1870-1914 levert niet alleen een beeld op van de moderne Nederlandse gerechtsgebouwen, maar biedt door de vergelijking met oudere exemplaren ook een dieper inzicht in het gebouwtype van het gerechtsgebouw op zich.

De typologische analyse van een bepaald type gebouwen is veelgebruikt in de architectuurgeschiedenis. Een klassiek voorbeeld is Nikolaus Pevsners *A history of building types* (1976). Daarin is ook een hoofdstuk gewijd aan gerechtsgebouwen, samen met stadhuisen. Pevsner behandelt zowel de stijl als de functie van gebouwen; hij ziet 'stijl' als het architectuurhistorische aspect en 'functie' als het sociaalhistorische aspect. Hij beschrijft hoe in Europa in de loop van de achttiende eeuw voor het eerst afzonderlijke gebouwen voor de huisvesting van de rechtspraak tot stand kwamen. Voordien was de rechtspraak meestal ondergebracht in stad- en raadhuisen.

Het onderhavige boek sluit inhoudelijk vooral aan bij het recentere *Bouwen in Nederland 600-2000* (2007).⁵ Ook dat is gebaseerd op de typologie van gebouwen, maar hier ligt de nadruk anders dan bij Pevsner. Er is veel minder aandacht voor stilistische aspecten; de functionaliteit en de organisatie van en theorie achter het bouwen staan centraal. In die benadering ligt de typologische ontwikkeling ten grondslag aan de ontwikkeling van de bouwkunst, in dit geval binnen de grenzen van het huidige Nederland. Voor elke periode wordt gekeken naar de behoeften en wensen van de opdrachtgevers, naar de artistieke vaardigheden en de organisatie van de architecten en naar de theoretische idealen en principes uit het betreffende tijdvak. Ook de Nederlandse gerechtsgebouwen komen aan de orde, maar door de brede opzet van het boek gebeurt dat beknopt.

Een ander overzichtswerk, waar het onderhavige boek als verdieping en aanvulling bij aansluit, is de bundel van Corjan van der Peet en Guido Steenmeijer (red.), *De rijksbouwmeesters. Twee eeuwen architectuur van de Rijksgebouwendienst en zijn voorlopers* (1995). Van der Peet en Steenmeijer geven een bredere historische achtergrond, die bruikbaar is voor een analyse van de moderne gerechtsgebouwen. Zij behandelen de jaren

1795-1995 en geven voorbeelden van Nederlandse overheidsarchitectuur in die tijd. Ze gaan in op het hoe en wanneer van de totstandkoming van deze gebouwen, de opvattingen bij de Rijksoverheid over de bouwopgave en de ontwerpers die een rol speelden. Een belangrijk oogmerk voor deze uitgave was 'het brengen van klaarheid in de vaak als mistig geschetste geschiedenis van de organisaties waarbinnen Rijksbouwmeesters hun werk deden. Duidelijkheid over de organisatiegeschiedenis van het Rijksbouwen maakt het mogelijk de producten daarvan en de participanten daarin naar waarde te schatten.'⁶ De rode draad in het boek is dan ook de geschiedenis van de organisatie van het Rijksbouwen. De aansluiting van het onderhavige boek op *De rijksbouwmeesters* is tweerlei. De gerechtsgebouwen vormen een specifiek type binnen de totale groep van overheidsgebouwen. Daarnaast bestrijkt dit boek ook de periode na 1995.

Vanaf 1980 is in opdracht van het Bureau Rijksbouwmeester een reeks monumenten in Rijksbezit gedocumenteerd in de reeks 'Bouwhistorische documentatie en waardebeoordeling', ter ondersteuning van het beheer van Rijksmonumenten. De reeks omvat onder meer de gerechtsgebouwen in Assen, Middelburg, Roermond, Tiel en Utrecht; het paleis van justitie in Amsterdam en de kantongerechten in Enschede, Maastricht en Utrecht.⁷ Andere bouwhistorische rapportages zijn beschikbaar voor de rechtbank in Groningen, het kantongerecht in Groenlo, het Justitiecomplex aan de Noordsingel te Rotterdam met onder meer het voormalige gerechtsgebouw met archiefgebouw.⁸ Deze publicaties bieden bouwhistorische kennis ter ondersteuning van de taakuitoefening van de Rijksbouwmeester en de Rijksgebouwendienst, maar informatie vanuit de specifiek architectuurhistorische invalshoek van het onderhavige boek komt minder aan bod.

Hoewel een uitgebreide vergelijking van de Nederlandse gerechtsgebouwen met buitenlandse soortgenoten buiten het bestek van dit boek valt, blijkt uit een eerdere beperkte inventarisatie dat de ontwikkelingen in Nederland parallellen vertonen met ontwikkelingen elders in de westerse wereld, maar dat er ook punten zijn waarop Nederland afwijkt.⁹ Dat blijkt ook specifiek voor de moderne gerechtsgebouwen uit twee relatief recente Amerikaanse publicaties en een Nederlandse uitgave; in de hoofdstukken 6 en 7 komt dit thema aan bod.¹⁰

Zowel voor het wetenschappelijk als het praktisch belang van dit boek is relevant dat ik enkele recente publicaties over de bouw van moderne gerechtsgebouwen heb gebruikt bij het construeren van een beeld van het bouwen voor de rechtspraak. Zo wordt aangesloten bij actuele discussies rond de architectuur van gerechtsgebouwen.

In 2005 publiceerde de Rijksgebouwendienst *Architectuur van de rechtspraak*, onder redactie van Jaap Huisman. Daarin komt elk van de nieuwe Nederlandse gerechtsgebouwen beknopt aan bod, voorafgegaan door enkele algemene beschouwingen over JR 120 en de architectuur en aankleding van de moderne gerechtsgebouwen. De hoofdstuktitels geven een indicatie van deze beschouwingen: 'Inspelen op een minder onschuldige maatschappij', 'Boeket aan architectonische kleuren', 'Schroom voor monumentaliteit', 'Luisteren naar de stad' en 'Kunst voor de rechtspraak'.

In september 2013 publiceerde het Gerechtshof Amsterdam ter gelegenheid van de ingebruikname van het nieuwe paleis van justitie aan het IJ een aflevering uit de Prinsengrachtreeks, getiteld *Vorm en inhoud; rechtspraak en architectuur*, onder redactie van Gijs Makkink en Nel van Wijnen. Ook daarin komen op gevarieerde wijze thema's aan bod die in het onderhavige boek verder empirisch worden onderbouwd en uitgediept. In de verschillende bijdragen komen de invalshoeken van direct betrokkenen bij de rechtspraak, van de architect en van de Rijksgebouwendienst aan bod. Verder wordt aandacht besteed aan de toepassing van kunst in het gebouw, aan de oude en de nieuwe

Amsterdamse gerechtsgebouwen en geeft men een impressie van enkele buitenlandse gerechtsgebouwen, oud en nieuw.

Praktisch belang

In dit boek wordt geprobeerd om, op basis van de beschreven onderzoeksopzet, een beeld te geven van de moderne Nederlandse gerechtsgebouwen en van de manier waarop deze tot stand zijn gekomen. De veronderstelling is daarbij dat de aldus opgedane inzichten kunnen bijdragen aan de ideeënontwikkeling over de architectuur van gerechtsgebouwen en het ontwerp, de bouw en de organisatorische aspecten daarvan. De Raad voor de rechtspraak, de gerechten en het ministerie van Justitie en Veiligheid kunnen die inzichten gebruiken ten dienste van hun praktisch functioneren op dit terrein. Hetzelfde geldt voor het Rijksvastgoedbedrijf.

Met de gekozen focus ligt de nadruk in dit boek op het gebruikersperspectief van de rechtspraak en de voor de rechtspraak specifieke kenmerken van de gebouwen. Daarmee wordt het al bestaande globale inzicht in overeenkomsten en verschillen tussen de moderne en de oude gerechtsgebouwen empirisch onderbouwd en verdiept op een voor de rechtspraak en het ministerie van Justitie en Veiligheid relevante manier. De relevantie voor de Rijksgebouwendienst (vanaf medio 2014 het Rijksvastgoedbedrijf) ligt in een betere kennis van het perspectief en de wensen van een belangrijke groep gebruikers. Hoewel de bouwopgave voor de Rijksoverheid inmiddels anders is dan in het tijdperk van JR 120, blijft kennis van het specifieke gebruikersperspectief met de bijbehorende gebruikerswensen uit die periode ook nu nog waardevol.

Leeswijzer

Na de bovenstaande introductie van het onderzoek, behandelt hoofdstuk 2 de ontwikkeling van de functionele eisen aan gerechtsgebouwen naar de situatie zoals die aan het begin van de eenentwintigste eeuw bestaat. Dat gebeurt tegen de achtergrond van ontwikkelingen in de rechtspraak, die daarop van invloed zijn. Hoofdstuk 3 gaat over de organisatie van het bouwen voor de rechtspraak, voor zover die van invloed is op het architectonisch ontwerp van de gerechtsgebouwen. Hoofdstuk 4 geeft een beeld op hoofdlijnen van de bouw van gerechtsgebouwen tussen 1945 en de start van het recente bouwprogramma voor de rechtspraak, JR 120. Hoofdstuk 5 behandelt de periode van 1990 tot 2005, met de tastbare resultaten van JR 120 en de redenen om dat programma uit te voeren. Hoofdstuk 6 behandelt de periode daarna. Hoofdstuk 7 besluit het boek met een slotbeschouwing.